

Ahrorbek Azizov

Fanlar akademiyasi Tarix instituti
kichik ilmiy xodimi, tarix fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD)

e-mail: aahazizov@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14498958>

QADIMGI TURON AHOLISINING HAYVONOT OLAMIGA OID MAROSIMIY TASAVVURLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada qadimgi turonliklarning e'tiqodiy qarashlarida hayvonot olamiga oid tasavvurlarning gavdalanishi ochib berilgan. Qadimgi manzilgohlardagi dafn marosimlari topilmalarining tahlili orqali hayvonlarning hudud aholisi turmush tarzi va dunyoqarashidagi ahamiyati yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Gari-Mar, Gari-Asp, Anov, Nomozgoh, Qavat III, Ulug'tepa, Sopollitepa, Oyoqog'itma.

Eng qadimgi zamonlardan turli hayvonlar insoniyat taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etib kelgan va ulardan xar xil maqsadlarda foydalanib kelingan. Qadimgi Turon aholisi turmush tarzida aks etgan hamda xo'jaligida foydalanilgan qaror topgan hayvonlarning nafaqat moddiy, balki, ma'naviy ahamiyati shakllangan.

Turon hududida vujudga kelgan qadimiy manzilgohlar va keyinchalik shaharlar aholisi qarashlarida hayvonlar bilan bog'liq bo'lgan tasavvurlar e'tiqodiy ahamiyatga kasb etgan. Arxeologik tadqiqotlar fanga qadimgi madaniyatlardagi jonivorlarga

nisbatan mavjud bo'lgan e'tiqodiy qarashlarni talqin etuvchi juda ko'plab moddiy manbalarni taqdim qildi. Ularni tahlil qilish orqali hayvonlarga nisbatan munosabat qadimgi davrlardan qanday bo'lganligi va o'zgarishlarga uchrash jarayonini tadqiq etish mumkin bo'ladi. Shuningdek, tasavvurlarning ko'rinishlari va turlarini yaqindan tadqiq etish imkonini yaratadi. Qadimgi manzilgohlardan jonivorlarning turli haykalchalari, suratlari tushirilgan idishlar va devoriy suratlar qadimgi aholi ijtimoiy, iqtisodiy, diniy va siyosiy hayotida hayvonlarning ahamiyati yuqori bo'lganligini tasdiqlaydi.

Qadimgi diniy e'tiqodiy tasavvurlar va mifologik qarashlarga ko'ra hayvonlar xudolarning yerdagi surati, inson va xudo o'rtasidagi vositachi, homiy, saqlovchi tumor, ajdod kabi sifatlar bilan ulug'langan. Hayvonning xonakilashtirilishi unga nisbatan diniy-mifologik tasavvurlarning rivojlanishi va ularni marosimiy hayotning bir qismiga aylanishiga sabab bo'lgan. Bandan tashqari, ushbu hayvonlar bilan bog'liq mifologik tizim shakllanib, marosimiy hayotning ajralmas qismiga aylandi. Afsonaviy jonivorlar turkumi vujudga keldi. Ularni qonuniylashtiruvchi hamda sehr kuchiga ishonch o'laroq marosimiy amaliyotlar qo'llana boshladi va bora-bora ushbu ishinch ko'rinishlari odat ya'ni qonunga aylandi.

Qadimgi Turon hududida hayvonlarning ilk xonakilashtirish izlari sakkiz ming yil avval vujudga kelgan Gari-Mar va Gari-Asp manzilgohlaridan topilgan[1. – C. 36.]. Qizilqumdagi Oyoqog'itma yodgorligida ot bilan bog'liq turli arxeologik osori-atiqalar ochilgan[2. – P. 15.]. O'z o'rnida shuni ham ta'kidlash o'rinliki, bronza davriga kelib mushuk ham xonakilashtirilgan bo'lib, uning suyak qoldiqlari Qavat III, Ulug'tepa yodgorliklaridan hamda temir davriga oid Ko'kcha-Tepa va Qiziltepa yodgorliklaridan topilgan[3. – https:]. Ushbu moddiy manbalar orqali inson turmush tarzida hayvonlar muhim o'rin egallaganligi va vaqtlar o'tishi bilan xonakilashtirilgan hayvonlardan marosimlarda foydalanilganligidan dalolat beradi. Natijada, ular mahalliy e'tiqodiy qarashlari tizimida mustahkam o'rin egallay boshlagan.

Shubhasiz, hayvonlarni qo'lga o'rgatilishi natijasida undan ulov maqsadida ham foydalanilgan. Diqqatga sazovor jihati shundaki, hayvonlarning aravaga qo'shila

boshlanganligi Fargʻona vodiysi hududidan topilgan qoyatosh suratlarida saqlanib qolgan[4. – C. 170.].

Mintaqa janubidagi miloddan avvalgi III mingyillikka oid Anov madaniyati yodgorliklaridan tos qismiga ilashib chiqayotgan ilon tasvirlangan maʼbuda haykalchasi, Namozgoh IV hamda Anov III yodgorliklaridan esa buralib turgan ilon suratli idishlar topilgan[5. – C. 35.]. Terrakotalar va idishlardagi tasvirlangan hayvonlar ushbu hudud aholisining diniy hayotida katta ahamiyat kasb etgan. Maʼlumki, ilon koʻplab qadimgi xalqlarda ajdod jonivor sifatida eʼtiqod qilingan.

Bunday terrakotalar bilan birgalikda jonivorlarning suyak qoldiqlari qadimiy qabrlarda koʻp uchraydi. Taniqli arxeolog Ahmadali Asqarov tomonidan Sopollitepada olib borilgan qazishma ishlari natijasida ochilgan 138 ta qabrning 63 tasida jonivorlarning suyaklari aniqlangan. Suyaklar asosan, qoʻy va echkiga tegishli boʻlib, ularning orqa oyoqlari, koʻkrak, kurak hamda qovurgʻa suyaklari jasad bilan birga dafn etilgan[6. – C. 42.]. Sopollitepadagi qabrlarda nafaqat uy hayvonlari, balki yovvoyi hayvonlarning suyaklari ham topilgan[6. – C. 119.]. Bundan tashqari, ushbu manzilgohdagi buyumlarda hamda devorlarda togʻ echikisi, toʻngʻiz, sher, toʻqay mushugi[6. – C. 78.] va ikki oʻrkachli tuya suratlari ham uchraydi[6. – C. 120.].

Turon aholisida marhumlar hayvon bilan yoki mayitsiz qabr boʻlsa, jonivorning oʻzi dafn etilgan. Bundan tashqari, Fargʻona vodiysida joylashgan Vorux yodgorligidagi qabrlarda hayvon suyaklari kuydirilgan holatda dafn etilganligi aniqlangan[7. – C. 19.]. Ushbu holat dafn etish marosimlari hayvonlar ishtirokida turli usullarda amalga oshirilganligi va ular maʼlum vazifani bajarishga boʻlgan ishonch haqida maʼlumot beradi. Yaʼni, qabrga qoʻyilishi koʻzda tutilgan jonivor avval kuydirilgan va soʻngra dafn etilgan.

Dafn marosimlari asosan, qoʻy, ot, tuya hamda echki yordamida bajarilgan. Jumladan, Sopollitepa va Jarqoʻtondan topilgan 13 ta qabrda qoʻy suyagi qoldiqlari aniqlangan[8. – C. 13.]. Mayitsiz qabrlarda esa hayvon suyaklarining qoʻyilishi ularning muhim marosimiy ahamiyatiga ega boʻlganligini tasdiqlaydi[8. – C. 48.].

Bunday odat keng tarqalganligini Xorazm vohasi va unga tutash hududlardagi arxeologik yodgorliklardagi qabrlarda uchraydigan hayvon suyaklari ham isbotlaydi.

Aholi orasida hayvonlarga nisbatan e'tiqodiy qarash tabiiy xilma-xillik natijasida turlicha shakllangan. Bunday e'tiqodiy qarashlarning ildizlarini qadimiy aholi mashg'ulotlari va turmush tarzi hamda hududiy joylashuvi tashkil etadi. Xususan, suv havzalariga yaqin aholi dunyoqarashida baliqqa nisbatan e'tiqodiy qarash kuchli o'rin olgan. Masalan, Xorazmdagi Jonbosqal'a arxeologik materiallari orasidan turli hayvon suyak qoldiqlari bilan birgalikda baliq suyaklari ham topilgan[9. – C. 11-12.]. Baliq qiltirig'i aholi orasida saqlovchi tumor sifatida foydalanib kelingan. Xususan, yosh bolalarning bosh kiyimlariga baliq qiltirig'i osib qo'yilgan.

Bundan tashqari, Xorazmda qadimdan it bilan dafn etish marosimi mavjud bo'lgan. Ushbu dafn marosimi uchun alohida it boqilgan[10. – C. 27.]. Itga nisbatan tasavvurlarning qadimdan ijobiy tarzda shakllanganligi shuni ko'rsatadiki, Xorazm zardushtiylik vujudga kelganligi bois, ushbu diniy tasavvurlar jonivorlarga nisbatan yaxshi munosabatda bo'lish hamda marosimlarni o'tkazishda muhim ahamiyat kasb etgan. Shuning uchun ham zardushtiylik panteonidan joy olgan hayvonlarga nisbatan alohida e'tibor berib kelingan.

Qadimgi qabrlar ma'lum bir tur hayvonning ayrim hududlarda marosimiy ahamiyati yuqori bo'lganligi tufayli O'rta Osiyoning shimolida ot, qolgan hududlarida esa qo'y va echki bilan dafn etish odat tusiga kirgan. Xususan, keng dasht hududlarida yilqichilik bilan shug'ullanib kelgan aholi dafn marosimlarini ot ham dafn etilgan. Arxeolog olimlarning ta'kidlashicha, miloddan avvalgi VII – VI asrlarda O'rta Osiyoda yilqichilik taraqqiy etgan[11. – C. 63.] va ushbu mashg'ulot dafn marosimlariga sezilarli ta'sir o'tkaza olgan.

Ot bilan dafn etish odati dunyoning boshqa xalqlarida ham keng tarqalgan. Masalan, otni dafn etish marosimi slavyanlarda ham mavjud bo'lgan. Ularning tasavvurlariga ko'ra, ot ham aslida inson bo'lib, u insonga aylanishi uchun maxsus marosim bajarilgan. Marosimda otning boshi olingan va shu holda dafn etilgan[12. – C. 22.]. Ushbu marosim inson va hayvon o'zaro bog'liqligi to'g'risidagi

tasavvurlarning bir ko‘rinishi hisoblanadi, ya’ni jonivor qayta tirilishi uchun uni dafn etadilar.

Ayrim manzilgohlardagi dafn marosimlarida foydalanilgan hayvonlar turi zardushtiylikdagi jonivorlarning beshta guruhga bo‘linishiga to‘la mos keladi. Shunday manzilgohlardan biri Gonurtepa bo‘lib, mashhur arxeolog R. Sataev tomonidan o‘rganilgan. Ushbu yodgorlikda asosan, ot va tuya bilan dafn qilingan qabrlar borligi aniqlangan. Bundan tashqari, kenotaflar ham mavjud bo‘lib, jonivorlarning o‘zi dafn etilgan qabrlar soni 54 tani tashkil etadi[13. – C. 26.]. Bu esa ushbu hudud o‘troq aholisining kundalik turmushi hamda marosimiy hayotida hayvonlarning ahamiyati yuqori bo‘lganligini tasdiqlaydi[13. – C. 42.].

Hayvonlar bilan dafn etilgan qabrlar Enesey daryosi havzasidagi qadimiy ko‘chmanchilar manzilgohlaridan ham topilgan. Ushbu hududdagi Afanasev davriga oid bir qancha qabrlar ochilganda ularda asosan qo‘y, ot, va buqa suyak qoldiqlari borligi aniqlangan [14. – C. 6.]. Turon hududidagi kenotaflarda asosan, qo‘y hamda ot dafn etilgan bo‘lsa, shunga o‘xshash qabrlar Sharqiy Turkiston hududida ham uchraydi. Ushbu yodgorlik Xitoyning Sinsyan provinsiyasidagi Syaaxe (Goubey) qo‘rg‘onidan topilgan, aylana shaklida dafn etilgan otlar qo‘yilgan maxsus qabrlar hisoblanadi[15. – C. 70.]. Ushbu yodgorlikda otdan tumor sifatida foydalanilganligini u yerdan aniqlangan topilmalar ham tasdiqlaydi.

Taniqli arxeolog Yu.A. Zadneprovskiyning fikricha, islom kirib kelguniga qadar Turonda dafn marosimlari ancha qat’iy bo‘lib, qadimgi ko‘rinishlaridan jiddiy o‘zgarishga uchramagan[16. – C. 27-36.]. An’anaga ko‘ra, mayit atrofiga himoyachi hayvonning jasadi qo‘yilgan, lekin ayrim qabrlarda ikki xil vazifani bajaruvchi hayvonlar birgalikda ko‘milgan. Bunga misol tariqasida Paziriq qo‘rg‘onidagi mayit atrofiga marhumning buyumlari, ot bilan birgalikda shoxlari sariq rangga bo‘yalgan tog‘ echkisi suyaklari qo‘yilganligini keltirish mumkin[17. – C. 26.]. Bu Turon hududidan topilgan jonivor bilan dafn etish marosimining yana bir o‘ziga xos ko‘rinishi hisoblanadi, ya’ni ot va echki danf mazmuniga ko‘ra ikki xil vazifani bajargan.

Qadimdan hayvonlarga nisbatan munosabatni belgilashda diniy dunyoqarash muhim rol o'ynagan. Xususan, zardushtiylikda ma'bud va ma'budalarning sifatlari turli hayvonlar ko'rinishida ifodalangan. Asosan, bunday ma'lumotlar "Avesto"ning "Yasht" qismida yaxshi saqlangan.

Ushbu kitobda eng ko'p jonivor sifatlari Varaxranga berilgan va u oq ot, tuya, arxar hamda qobon varag'n qushi ko'rinishida tasavvur qilingan[18. – Б. 96-100.]. Boshqa ma'budlarga nisbatan ham o'ziga xos turlicha sifatlari ilgari surilgan. Ulardan biri Tishtr [18. – Б. 74.] bo'lib, u buqa yoki oq otga evrila oladigan ma'buda hisoblangan.

Zardushtiylikning tasavvurida ilohiy qushlar ham bo'lib, ular ma'bud va ma'budalar qatoridan o'rin olgan. Bular: Semurg'[19. – С. 155.] va Humo qushlaridir. Bundan tashqari, Senmurv[20. – С. 9.], Apaosha[21. – С. 14.], Barvi[18. – Б. 18.], Zahhok[18. – С. 155.], Aji-Dahaka[22. – С. 122-123.] kabi ijobiy hamda salbiy mavjudotlar ham ushbu asardan o'rin olgan.

Zardushtiylikda ilohlarning bunday qiyofalarga kira olishi o'ziga xos mifologik zanjirni tashkil etadi va panteondan muhim o'rin egallagan. Ushbu jonivorlar tizimi zardushtiylikda besh qismga bo'linadi: suvda yashovchilar, yer ostida yashovchilar, osmonda yashovchilar va uy hayvonlari. Uy hayvonlarini ular "Gav" deb umumlashtirganlar[18. – Б. 85.].

Dafn marosimlarida turli jonivordan foydalanish hududiy, aholi mashg'uloti va diniy-mifologik tasavvurlariga ko'ra shakllangan. Bunday jonivorlar safida tumor sifatida nafaqat xo'jalikda inson uchun hayotiy zarur bo'lgan hayvonlar, balki it kabi jonivordan ham foydalanilgan[23. – С. 119.].

Qadimgi Turon aholisi dunyoqarashi asrlar osha turli o'zgarishlarni boshidan kechirdi. Shunga qaramay, eng qadimgi hayvonot olami bilan bog'liq tasavvurlar saqlanib keldi. Ushbu tasavvurlarning saqlanishi asosiy omillaridan biri sifatida ayrim marosimlar katta ahamiyat kasb etdi. Islom dini kirib kelishi natijasida, aksariyat amallar bajarilishi to'xtagan bo'lsada, ayrim ishonch ko'rinishlari turmorlar yoki ayrim

jihozlar shaklida islomiy qarashlarga qorishib ketdi va o'zbek madaniyatining ajralmas tarkibiy bo'lagini tashkil etdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Сарианиди В.И. Бактрия сквоз мглу веков. – Москва: Мысл, 1984.
2. Lasota-Moskalewska A., Szymczak K. and Khudzhanazarov M. A problem of the earliest horse domestication. data from the neolithic camp ayakagytm “the site”, Uzbekistan, Central Asia // ARCHAEOLOGIA BALTICA 11. I Domestication to Images of the Horse and Horsemen. – 2009.
3. Haruda A.F. and others. The earliest domestic cat on the Silk Road // Scientific Reports nature research. www.nature.com/scientificreports. – 2020. – №10. (11.08.2020)
4. Новоженев В.А. Чудо коммуникации и древнейший колесный транспорт Евразии. Под редакцией Елены Ефимовны Кузьминой. – Москва: Таус, 2012.
5. Кожин П.М., Сарианиди В.И. Змея культовой символике анауских племен. / История, Археология. Этнография Средней Азии. – Москва: Наука, 1968.
6. Аскарлов А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. – Ташкент: Фан, 1977.
7. Литвинский Б.А. Курганы и курумы Западной Ферганы. – Москва: Наука, 1972.
8. Аскарлов А.А., Абдуллаев Б.Н. Джаркутан. – Ташкент: Фан, 1983.
9. Виноградов А.В. Неолитические памятники Хорезма. – Москва: Наука, 1968.
10. Рапопорт Ю.А. Из истории религии древнего Хорезма. – Москва: Наука, 1971.
11. Сагдуллаев А.С. Бактрийская легенда. – Ташкент: Узбекистан, 1990.
12. Пикалов Д. Мифология и космогония ираноязычных кочевников Евразии. – Москва, 2011.
13. Сатаев Р. Животные в культуре Древней Маргияны. – Москва, 2016.

14. Бернштам А.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. Т. II / Сост.: К. Ташбаева, Л. Ведутова. – Бишкек: Айбек, 1998.
15. Варенов А.В. Княжеские курганы скифо-сакского времени на могильнике Цзяохе (Яр-Хото) в Синьцзяне // Вестник НГУ. Серия: История, Философия. – 2010. Т. 9. Выпуск 7.
16. Заднепровский Ю.А. Об этнической принадлежности памятников кочевников Семиречья усуньского периода II в. до н. э. — V в. н. э. // Страны и народы Востока. Т. X. – М., 1971.
17. Грязнов М.П. Первый Пазырыкский курган. – Ленинград, 1950.
18. Авесто: Яшт китоби / М. Исҳоқов таржимаси. – Тошкент: Шарқ, 2001.
19. Снесарев. Г.П. Хорезмские легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии. – Москва: Наука, 1983.
20. Тревер К.В. Сэнмурв-Паскудж, собака-птица. – Ленинград: Государственный Эрмитаж, 1937.
21. Авеста русских переводах (1861–1996) / Составления, общая редакция, примеч., справ. разд. И. В. Рака. – Санкт-Петербург: Нева, 1997.
22. Демидов С.М. Растения и животные в легендах и верованиях туркмен / Серия «Этнография туркмен». – Москва: Старый сад, 2020. Вып. 1.
23. Новиков А.В., Гаркуша Ю.Н. Вопросы интерпретации погребений домашних собак на городище Усть-Войкарское // Вестник угроведения. – 2016. – № 2 (25).

РИТУАЛЬНЫЕ МИРОВОЗЗРЕНИЯ НАСЕЛЕНИЕ ДРЕВНЕГО ТУРАНА О ЖИВОТНОМ МИРЕ

Аннотация. В данной статье раскрывается воплощение представлений о животном мире в религиозных воззрениях древних туранцев. Значение животных в образе жизни и мировоззрении жителей региона подчеркнуто посредством анализа находок погребальных обрядов на древних поселениях.

Ключевые слова: Гари-Мар, Гари-Асп, Анау, Намазгах, Кават III, Улуг-Тепа, Сапалли-Тепа, Аякагитма.

**RITUAL WORLDVIEWS OF THE POPULATION OF ANCIENT TURAN ABOUT
THE ANIMAL WORLD**

Abstract. This article reveals the embodiment of ideas about the animal world in the religious views of the ancient Turanians. The importance of animals in the lifestyle and worldview of the region's inhabitants is emphasized through the analysis of finds of burial rites in ancient settlements.

Key words: Gari-Mar, Gari-Asp, Anau, Namazgah, Kavak III, Ulug-Tepa, Sapalli-Tepa, Ayakagitma.